ભાષા-પત્ર
ઑક્ટોબર ૨૦૦૬

વસંત રાઠવા, તેજગઢ

આદરણીય

ડૉ. દેવીસર

આપની સાથે આટલા વર્ષોથી ક્યારે પણ પત્ર મારફતે ચર્ચા કે સંવાદ કરી શક્યા નહીં પણ આપે શરૂઆત કરેલ 'ભાષા પત્ર' મારફતે આજે એ તક સાપડી છે. એ તક ઝડપીને પહેલીવાર આપની સમક્ષ પત્ર લખવાની કોશિશ કરી રહ્યો છું. આમ તો સંવાદની શરૂઆત તો ત્યારે જ શરૂ થઇ જ્યારે અમારી જેવા પોતાના સમાજથી વિમુખ થયેલા યુવાનોને સમાજ વિશે સભાન કર્યો તથા તેમને અલગ-અલગ વિષયોનું જ્ઞાન આપીને તેમને પોતાના વિચારોને અનુકુળ કાર્ય કરવાની છૂટ તથા તેમાં માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા છે. તે સંવાદમાં 'ભાષા' ક્યારે બની તેનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. એ ખૂબ જ જરૂરી પણ છે, કારણ કે શરૂઆતના કાર્યમાં ગણતરીના સહકાર્ય હતા. આજે આ કાર્યમાં આપણા સહભાગીઓની દિન-પ્રતિદિન સંખ્યામાં વધારો થતો રહ્યો છે. આ દરેક સહભાગી સાથે અંગત સંવાદ કે ચર્ચાઓ શક્ય નથી. જેથી આપણા મનમાં કે આપણા કાર્યમાં થઇ રહેલ નવા અનુભવો આપ 'ભાષા પત્ર' મારફતે આપનાથી દૂર એવા પહાડો કે જંગલમાં રહેતા આપણા સહભાગીઓ સુધી આપનો સંવાદ પહોંચી રહ્યો છે, તે આનંદની વાત છે. પણ આપણા કાર્યમાં જોડાયેલ દરેક સહભાગીઓની ક્યારેક આપને રૂબરૂ મળીને આપણા કાર્ય તથા દેશ દુનિયામાં આદિવાસીઓની નવી મુશ્કેલીઓ કે તેમના વિકાસ માટે નવા માપદંડની ચર્ચાની ઇચ્છાઓ હોય, કારણ કે આપનો સંવાદ એ લેખિત સ્વરૂપમાં છે જ્યારે આદિવાસી સમાજ અત્યાર સુધી મૌખિક પરંપરાથી ટેવાયેલ સમાજ છે. એટલે ક્યારેક સમયની ભાગદોડમાંથી થોડો સમય અમારી જેવા પહાડો કે જંગલમાં રહેતા યુવાન આદિવાસીઓ સાથે મૌખિક ચર્ચા કે સંવાદ માટે સમય આપવો પણ જરૂરી બને છે.

મનુષ્ય જ્યાં સુધી જીવિત રહે છે, ત્યાં સુધી સતત વિચારતો રહે છે. વિચારવા માટેનો વિચાર કદાચ અલગ-અલગ દિશાઓ તરફ ફંટાતો હશે. પણ તે વિચારે છે તે વાત નક્કી છે. આપણે જે પણ વિચારી છે. એ વિચારોમાં આપણે કોને કેન્દ્રબિંદુ રાખીને વિચારીએ છે, એના ઊપર નિરભર કરે છે. આપણા વિચારોમાં આદિવાસી કેન્દ્રબિંદુ છે, જેમાં આદિવાસી આત્મનિર્ભર બને, દૂનિયાને ઓલ્ટરનેટીવ સમાજ આપવો, સાહિત્ય જગતમાં આદિવાસી સાહિત્યને સ્થાન આપવું તથા આદિવાસી વિકાસના અત્યાર સુધીના માપદંડ તોડીને નવા માપદંડ સ્થાપવા જેવા વિવિધ વિચારો. આ વિચારો ક્યાથી આવ્યા એવા વિવિધ પ્રશ્નો થયા કરે પણ આ તો સતત ચિંતન અને મનન કરેલા વિચારોને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં મૂકીને તેનો અમલ કરેલ વ્યક્તિ કે સમાજમાં નવો વળાંક આવી શકે. જેવી રીતે અત્યારે ભારતભર 'લગે રહો મુન્નાભાઈ' ચલચિત્ર એ ગાંધીગીરીનો નવો વિચાર મુક્યો. જે કામ આટલા વર્ષોમાં મોટા-મોટા મ્યુઝિયમ કે પુસ્તકો ન કરી શક્યા એ કામ ત્રણ કલાકની ફિલ્મ કરી રહી છે. એ જેના માટે સમાજવિદ્ એવા શિવ વિશ્વનાથન જેવા લેખકો, કર્મશીલ લોકોએ લખવું પડે છે, કારણ કે એક વિચારને ચલચિત્ર મારફતે સમાજમાં મૂકીને વ્યક્તિ કે સમાજને નવો વિચાર આવ્યો, એવી જ રીતે આદિવાસી સમાજ માટે પણ નવા વિચારોની જરૂર છે, કારણ કે આજે ચારો તરફથી આદિવાસી સમાજ ઉપર અલગ-અલગ રાજકીય પક્ષો, ધાર્મિક સંગઠનો અને હવે નવી નવી આવી રહેલ ઔદ્યોગિક કંપનીઓ પોતપોતાના વિચારો મૂકીને આદિવાસીને પોતાના પક્ષમાં લઇને તેમના વિચારોનો ગુલામ બનાવીને તેમને પોતાની સંખ્યાબળમાં વધારો કરી રહ્યા છે, જેની સમાજમાં તેમજ દેશમાં પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપી શકે. આમ થવાથી આપણી સમક્ષ મૂશ્કેલીઓમાં વધારો થતો જતો રહે છે. પહેલા ચોક્કસ વર્ગ સમક્ષ સંઘર્ષ હતું હવે આપણા જ સમાજમાંથી અંગત સ્વાર્થ સાંધિને વિખૂટા પડેલા આપણા લોકો સમક્ષ પણ સંઘર્ષ કરવાનું છે, જેથી આપણા વિચારોને સતત સંવર્ધન થાય. તેમજ તેને વેગ મળતો રહે એ માટે 'ભાષા પત્ર' થી વિચારોનો પ્રચાર-પ્રસાર થતો રહેશે પણ એથી પણ વધુ આપણા વિચારોનું સંખ્યાબળ વધે એ માટે ક્યારેક-ક્યારેક મૌખિક સંવાદ પણ જરૂરી છે.

અંતમાં નવા વર્ષની આપને શુભકામના, આપણા કાર્યમાં યશસ્વી થઇએ તથા આપણું સ્વાસ્થ્ય તંદુરસ્ત રહે એ માટે નવા વર્ષમાં કુદરત સમક્ષ પ્રાર્થના કરુ છું. તેમજ 'ભાષા પત્ર' મારફતે આદિવાસી હિતેચ્છુ એવા મારા સર્વ સાથીઓને નવા વર્ષની શુભકામના.

વસંત રાઠવા

પ્રિય ભાષાસેવક મિત્રો,

ભાષા આંદોલનના સક્રિય જનોને કયા નામે સંબોધવા ?

ભાષામિત્ર, ભાષાસાથી, ભાષાસખી/સખા, ભાષાભગિની/બંધુ, ભાષાજન, ભાષાબિરાદર, ભાષાભાઈબંધ... પ્રેમથી કંઈપણ કહો.

એક કહેતાં અનેક મિત્રો સાથે સંવાદ સાધવાનો છે. ભાષા-પત્ર દ્વારા સામૂહિક સંવાદ. આપણા બધાં વચ્ચે માહિતી અને વિચારોની આપ-લે એ ભાષા-પત્રનો એક હેતુ છે. સાથી શ્રી ગણેશ દેવી હોય, આપમાંના કોઈપણ હોય કે મારા જેવાઓ, संवाद आगे बढाना है ।

ભાષા-પત્ર બરાબર ચાલે તો 'ભાષા'નું મુખપત્ર બનવાની સાથે-સાથે, નવા-નવા વિચારોનું વાહક બનવાની સંભાવના-શક્યતા છે.

ભાષાના આરંભથી, વચ્ચે કે તાજેતરમાં જોડાયા હોય, છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં આપના બધાંના ઓછા-વત્તા સહિયારા પુરુષાર્થથી ભાષાનાં સપનાં સાકાર થવા માંડ્યાં છે. 'ભાષા' ની ભાષા ફેલાવા માંડી છે. નવરચના થકી માનવ સમાજને નવી વ્યવસ્થામાં ઢાળવા માટેનાં ઢોલ વાગવા માંડ્યાં છે. ઢોલનો અવાજ તેજગઢના ડુંગરની તળેટીએથી આગળ વધવા માંડ્યો છે. આગળ ને આગળ વધતો આ અવાજ ક્યારેક વિશ્વનાદ પણ બની શકે છે.

મને યાદ છે ત્યાં સુધી ૧૯૯૯ના ઉત્તરાર્ધના મધ્યના ગાળામાં શ્રી ગણેશ દેવી સાથે પહેલીવાર તેજગઢ જવાનું થયેલું. હાલ જ્યાં આદિવાસી અકાદમી છે ત્યાંની વેરાન જગા બતાવીને તેઓએ ત્યાં શું શું કરવા ધાર્યું છે તેની વાતો મને કરેલી. ખરેખર ! તે વખતે તેમણે કરેલી વાતો કરતાં તો અનેક ગણું કામ થયું છે ! ભાષા સંશોધન પ્રકાશનનું જે કામ કરવાનું હતું તે એવી રીતે આગળ વધ્યું કે 'ભાષા' ના જાણે કે અનેક અર્થો રચાવા માંડ્યાં. કહી શકાય કે ભાષા દ્વારા ગ્રામ્ય વિકાસ, ભાષાનું ભંડોળ ફળીયું... એમ કહેતાં ભાષા જળ સંચય (ભંડોળ) યોજના... જેવા અર્થપૂર્ણ કાયક્રમો દ્વારા.... ભાષા આંદોલન.

જો આમ ચાલે તો, ભાષા આંદોલન થકી **આવતાં ૧૦ વર્ષ પછી**, વિશ્વમાનવના સાચા સુખની સાચી વ્યવસ્થા કેવી હોઈ શકે ? એનો નમૂના સાથેનો એક વૈકલ્પિક વિચાર વિશ્વ સામે પ્રસ્તુત કરી શકાશે.

૧૯૯૬માં 'ભાષા' સંસ્થાના જનમ પછી માત્ર ૧૦ વર્ષના ગાળામાં એવી તો ચળવળ ચાલી કે ભાષા-આંદોલન અણધારી ઝડપે આગળ વધવા માંડ્યું. નાનાં નાણાં ભંડોળ, અન્ન ભંડોળ, પાણી ભંડોળ જેવી સ્વસંચાલિત સહકારી વ્યવસ્થાઓ દ્વારા ગ્રામ વિકાસ, હુન્નર ઉદ્યોગ તાલિમ, સ્વરોજગાર, સ્વાસ્થ્ય... વગેરે કામગીરીનો તીવ્ર ગતિ સાથે વધતો વ્યાપ, અને વધતો વિસ્તાર ! બધું એવું તો આગળ વધી રહ્યું છે કે બીજા તો ઠીક, ખુદ શ્રી ગણેશ દેવીને થતું હશે, यह क्या हो रहा है !

૧૦ વર્ષે કિશોરાવસ્થા આવે. 'ભાષા' ને જાણે કે વહેલા પુખ્ત થઇ જવાની એવી ઉતાવળ આવી કે ૧૦ વર્ષમાં તો બાળપણ અને કિશોરાવસ્થા વટાવી યુવાનીના ઉંબરે આવી ગઈ ! 'ભાષા' ઉદ્‌ગમ વેળાની ધીમી મધુર ચાલ, ઝડપ વધવા સાથેનો ખળખળાટ, અને હવે જોવા મળશે 'ભાષા'એ પકડેલા ભારે વેગનો ઝંઝાવાત. કેટલીક જગ્યાઓથી ઉદ્‌ભવેલાં અને અનેક સ્થળોએથી આવનારાં આવાં ઝરણાં મળીને-ભળીને સરિતા બનશે. ભાષા સરિતા. જે છેવટે, સમગ્ર માનવ જાત રૂપી મહાસાગરને મળશે.

વહેલી તરૂણી બનવા જઇ રહેલી ભાષાને જેમ-જેમ લોકો જોતા-જાણતા થાય છે તેમ-તેમ તેઓ તેને ગમાડવા માંડે છે. દીકરી ભાષા માટે બધાંને ચાહત થાય તે ભારે આનંદની વાત છે. આપણે ઈર્ષા રાખતા નથી, ઇજારો પણ ઊભો કરવા માગતા નથી. જે કોઇ માનવ માનવ વચ્ચેની સમતામાં માનતું હોય, કોઇપણ પ્રકારના શોષણનું વિરોધી હોય, હર અન્યાય-જુલ્મનો સામનો કરવા તૈયાર હોય તે આવે. પ્રેમ, સત્ય, વિશ્વાસ, પ્રામાણિકતા જેવાં માનવ મૂલ્યો પાળવા માટે પ્રતિબદ્ધ હોય તે બધાં આવો. બધાં એક થઇને ભાષા આંદોલનને એવું વિરાટ સ્વરૂપ આપો કે 'ભાષા' માનવ પ્રાણીને સાચા અર્થમાં 'માણસ' બનાવવાનું માધ્યમ બની જાય.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી કોઇક-કોઇક વાર ભાષા આંદોલનામાં સક્રિય સાથીઓ સાથે વાતચીત કરવાનો મોકો મળ્યો છે/મળતો રહે છે. સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૬નું ભાષા-પત્ર જોઇને મને વિશેષ આનંદ થયો. કેમ કે : ઓગસ્ટ ૨૦૦૬ ના ભાષા-પત્રમાંના શ્રી ગણેશભાઇ (ગણેશ દેવી) ના સાદના, ત્રણ મિત્રોએ પ્રતિસાદ પાઠવ્યા છે. એ ત્રણ પત્રો પાઠવનારા સાથીઓની વિચારક્ષમતા, સમજ અને 'ભાષા' માટેની નિસબત તેમજ સમર્પિતતાની ઝલક જોવા મળી. એથી, મારા ઉત્સાહમાં થયેલા અનેરા વધારા સાથે આગળની વાત...

ભાષાનો અભિગમ હકારાત્મક-રચનાત્મક-સર્જનાત્મક હોવાથી ધીમે-ધીમે એવું પિંડ બંધાવા માંડ્યું છે કે એની સાથે જોડાયેલા સાથીઓમાં પણ આપોઆપ જ, સહજ રીતે, જાણે-અજાણ્યે સર્જનાત્મકતા વિકસતી જાય છે. શ્રી ગણેશભાઇએ NGO (બિન સરકારી સંસ્થા) ને બદલે NSO (નવી સામાજિક સંસ્થા) એવા પર્યાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમાં સર્જનાત્મકતા જણાઇ આવે છે.

અન્ય NGO કરતાં 'ભાષા' NSO ઘણી રીતે અલગ પડે છે. આદિવાસી સમાજ માટે બીજી જે સંસ્થાઓ-સંગઠનો કામ કરે છે તેમાંની મોટા ભાગની કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે, કેટલીક કોઇ કોઇ વાર તેઓના અન્યાય સામેની લડતો પણ ચલાવતી જોવા મળે છે. વળી, નક્સલવાદી સંગઠનો હિંસાનો આશરો લઇ આંતક પણ ફેલાવે છે. લગભગ એ બધાં જ સંગઠનો, પોતાને સુધરેલા ગણાવતાં અન્ય માનવ સમૂહો; વિશેષ કરીને સદીઓથી શોષણ કરનાર; અન્યાય આચરનાર; પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે સત્તા ભોગવનાર વર્ગો સામે ઓછાવત્તા અંશે; દેખીતી કે સુષુપ્ત અવસ્થામાં, બદલાની ભાવના રાખતા હોય એમ જણાય છે. વેરથી વેર શમતું નથી. માટે, 'ભાષા'ની ભાષા પ્રેમની છે. અહીં જ વિચાર, કાર્યક્રમ અને કાર્યશૈલીનો તફાવત દેખાઇ આવે છે. 'ભાષા'ના અભિગમ ની આ મૂળભૂત અને મહત્ત્વની બાબત છે.

વિચરતી અને વિમુક્ત જાતિઓ જેવા સમૂહો, દલીતો કે ગરીબો સાથે સદીઓથી આદિવાસી (આદિજાતિ) સમૂહ અન્યાયનો-અત્યાચારનો ભોગ બનતો આવ્યો છે. આ સમૂહોએ જે અન્યાય-શોષણ-યાતનાઓ ભોગવી છે, તે યાદ કરતાંની સાથે જ લોહી ઉકળી ઊઠે છે. થાય છે કે અન્યાયકર્તાઓ-શોષણખોરો-અત્યાચારીઓનો ખાત્મો બોલાવી દઇએ... પણ, ના. મોટું મન રાખીને માફ કરવામાં મહાનતા છે. શ્રી ગણેશ દેવીએ પણ આ અહિંસાના અભિગમને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે.

પ્રેમ છે ત્યાં અહિંસા છે. અને, અહિંસા છે ત્યાં પ્રેમ છે. 'ભાષા' ની કામગીરીમાં પ્રેમ, સત્ય, અહિંસા, પ્રામાણિકતા વગેરે મૂલ્યો એટલી સહજતાથી વણાઇ રહ્યાં છે કે એમાં જોડાનાર પણ એનાથી જાણે-અજાણ્યે રંગાવા માંડે છે. વિગતે વિચારતાં સમજાય છે કે આ મૂલ્યોનો રંગ આદિજાતિ સમૂહમાં સ્થાયી છે-કાયમી છે. અને માટે જ એ મૂળ મૂલ્યોનો અમલ સહજ રીતે થઇ રહ્યો છે. આગળ જતાં એ રંગ એવો તો ઘેરો બનશે કે આદિજાતિ નવી સમાજ

વ્યવસ્થાના નિર્માણની રાહબર બનશે.

આદિવાસી સાચું બોલતો હોય અને એને કોઇ ખોટો કહે, પ્રામાણિક આદિવાસીને અપ્રામાણિક ઠરાવવાનો પ્રયત્ન થાય, એણે ચોરી ના કરી હોય અને એના પર ચોરીનું આળ ચડાવવામાં આવે.. તો ? આપણો સાચો આદિવાસી સ્વાભાવિક જ આવેશમાં આવી જાય છે. એવે સમયે, ઝનૂની બની જાય છે. એવા નાના-મોટા, છૂટા-છવાયા બનાવોને આધારે આદિવાસીને હિંસક માનવાની ભૂલ કરવામાં આવે છે. હકીકતમાં તો આદિજાતિ જેવી આનંદી જાત બીજી કોઇ નથી. એમની તો સંસ્કૃતિ અને સ્વભાવમાં જ આનંદ છે. સપ્તરંગી આનંદ.

પોતાને જે સુધરેલો સમાજ કહેવડાવે છે તેના દંભના પડદાને હટાવવામાં આવે તો માલુમ પડે છે કે તેઓની પ્રગતિના મૂળમાં પરસ્પર નફરત, અવિશ્વાસ, અસત્ય અને હિંસા રહેલાં છે. બારીકાઇથી જોઇએ તો આવાં અમાનવિય દુર્ગુણો આદિજાતિમાં જવલ્લે જ જોવા મળશે. આદિવાસી ભૂલ કરશે તો લગભગ તરત જ કબૂલ કરશે. કારણ કે, એનામાં દંભ નથી. ખુલ્લાપણું, પારદર્શકતા અને માનવમૂલ્યોની હાજરી, આદિજાતિની મહામુલી ધરોહર છે. અને માટે જ ! આદિજાતિ પાસેથી, પોતાને સુધરેલા; આગળ વધેલા; પ્રગતિ પામેલા સમજતા, માનવ સમૂહો માટે ઘણું શીખવાનું છે. માટે, આદિજાતિને શીખવાડવાનો વિચાર માંડી વાળી, એમની પાસેથી શીખવાનું શરૂ કરવું જોઇએ.

'ભાષા' દ્વારા જાગૃત થયેલા આદિવાસી ભાંડુઓ પોતાનું શક્તિકરણ પોતે જ કરવા માંડ્યા છે. આપણા ઘડવૈયા બાંધવ આપણે. અને એ શક્તિકરણ જ્યારે એની ચરમ સીમાએ પહોંચશે, ત્યારે, માનવ સમાજને એક નવી વ્યવસ્થાનો વિચાર મળી ચૂક્યો હશે.

સમગ્ર માનવ સમાજના આનંદ અને સુખ-શાંતિ માટેની એ વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા કેવી હશે તેનો આપણે બધાં ('ભાષા'વાળાઓ) વિચાર કરીએ/કરતા જઇએ/કરતા રહીએ...

હિંસા-અહિંસા, પ્રેમ-નફરત વગેરેના સંદર્ભમાં નક્સલવાદી ચળવળ અને ભાષા આંદોલનનો તફાવત સમજવા જેવો છે. શ્રી ગણેશભાઇએ પણ નક્સલવાદી ચળવળમાંની હિંસાને દૂર કરી, એમાં અહિંસાના તત્ત્વને દાખલ કરી, એ ચળવળને નવો, અર્થપૂર્ણ વળાંક આપી શકાય તેવો વિચાર વહેતો મૂક્યો છે. આવું શક્ય બને તો ! નક્સલવાદ અને ભાષાવાદ વચ્ચે સંવાદ ઊભો થાય... આવી શક્તિઓનો સમન્વય થાય તો સમસ્ત માનવ જાતિને પથદર્શક એવી નવી શક્તિ પેદા થઇ શકે છે.

નક્સલવાદી, ગાંધીવાદી, ભાષાવાદી... નક્સલવાદ, ગાંધીવાદ, ભાષાવાદ... શબ્દો કેવા લાગે છે !

આવતી કાલે ૨ ઓક્ટોબર. ગાંધીજીના સત્યના પ્રયોગો યાદ કરવાની ભલામણ સાથે,

જશવંતસિંહ.

(જશવંતસિંહ ચૌહાણ)

૧ ઑક્ટોબરની સવારે